

Kant és a protestántizmus.

A tudományos és a népszerűítő irodalomban egyaránt mind sűrűbben találkozunk olyan kijelentésekkel, amelyek Kantot a protestántizmus filozofusának mondják. Ezek a kijelentések, ha őszinték és célzatosság nélkül valók, arra mutatnak, hogy az illetők Kant szellemébe, művének lelkébe teljesen alámerülni s azt igazán megérteni képesek nem voltak. Kant nem volt és egész lelki rátermettségénél fogva nem lehetett a protestántizmus filozofusa abban az értelemben, mint-hogy ha ő a protestántizmus dogmatikáját, álláspontját, életelvét igazolni akarta volna. Kant nem akart képviselője vagy talán éppen védelmezője lenni semmiféle szellemi irányzatnak, legyen az az irányzat akár tudományos, akár gyakorlati, akár erkölcsi, akár vallási természetű. Kantnak egyetlen problémája volt: az ismeret lehetőségének, a szellemi alkotások érvényességének, ezen érvényesség legvégső alapjainak kimutatása. Vissza kell hát utasítanunk minden olyan törekvést, amely Kantot akár a maga részére kisajátítani, akár másokra reáerőszakolni akarja azon célból, hogy ezáltal őt izolálja s szellemének egyetemességét vitássá tegye. Kant nem a protestántizmus filozofusa, hanem filozofusa az egész emberiségnek és minden időknek, mert azok a kérdések, amelyekre el nem muló műveiben feleletet keres, az emberi szellemnek örökkévaló s mindig megoldást sürgető, életbevágó kérdései.

És mi most mégis arról a viszonyról akarunk beszélni, amely Kant és a protestántizmus között tagadhatatlanul fönnállott, sőt fennáll ma is. A protestántizmus *életelve*, a maga legbensőbb lényegében felfogva, megtermékenyítette, áthatotta és alakította Kantnak fejlődő szellemét, azt a szellemet, amelynek substanciális csirájában ott rejtőzött a vallásnak szent élménye, hogy azután kifejlődve érvényre jusson a königsbergi bölcs egész világ- és életszemléletében. A vallásnak ezen szentséges élménye Kant lelkében, a protestántizmus-

nak, mint lelki irányultságnak, életele által volt meghatározva. Kant nem a protestántizmusnak filozofusa, de filozófiája egy oly szellemnek megnyilatkozása, melynek életsorsára a protestántizmus életele döntőleg hatott.

Ha már most a Kant és a protestántizmus között fennálló benső viszonyt röviden vizsgálni óhajtjuk, három kérdésre kell feleletet adnunk: 1. Miként hatott a protestántizmus Kant szellemének fejlődésére? 2. Miként nyilatkozik meg a protestántizmus életele Kant művében? 3. Miféle hatást gyakorolhat Kant a protestántizmusra?

I.

Kant vallásos lelkületének kialakításában két személyiség volt reá döntő, egész életére szóló hatással: édesanyja és F. Albert *Schultz*, nagytekintélyű königsbergi lelkész s theologiai tanár, aki Kantot egész élete pályáján nagy szeretettel kísérte. Édesanyja a königsbergi pietizmusnak volt híve s fiát is ennek szellemében nevelte. Az apa elsősorban munkát és becsületességet követelt fiától; az anya ezenkívül kegyes életet és szentséget is. Az egész egyszerű, szerény viszonyok között élő család életét a szigorú erkölcsösség és vallásosság szelleme hatotta át. „Soha, egyetlenegyszer sem hallottam szüleimtől illetlen szót — nyilatkozott Kant nem egyszer egyik életírója előtt — és nem láttam tőlük soha illetlen dolgot.“ Ezért nem csodálkoztunk, ha Kant gyakran említette dicsérettel a pietizmus nevelését, amely sikeresen védi meg a szívet és lelket minden bűnös befolyástól. Édesanyja, aki a pietizmusnak nem technikai külsőségeiben találta gyönyörűségét, hanem az abban rejlő mély érzelmi tartalmakkal igyekezett lelkét gazdagabbá tenni, az Isten szeretetét véste fiának fogékony lelkébe. „Anyám — mondotta Kant egyik bizalmas emberének — szeretetben és érzésben gazdag, kegyes és igazlelkű asszony, gyöngéd anya volt, aki gyermekeit kegyes tanok és erényes példaadás által nevelte istenfélelemre. Gyakran kivitt engem a város környékére, figyelmessé tévén Isten műveire, kegyes elragadtatással nyilatkozván az ő mindenhatóságáról, bölcsességéről, jóságáról és szívembe vésvén a minden dolgok teremtője iránt való mélységes tiszteletet.“ A jónak és igaznak csiráit ez az egyszerű, de Isten félelmében élő anya ültette el a nagy filozofusnak lelkében, aki éppen ezért csillogó szemekkel és meghatott hangon emlékezett meg róla öreg korában is. De a hálának és meggyőződésnek hangján nyilatkozott a pietizmusnak belső tartalmáról is, habár éppen olyan határozottsággal ítélte el azokat a schémákba merevült szabályo-

kat, amelyek által ismét csak a pietizmus igyekezett a kegyeséget mechanizmussá sulyezteni. „Beszéljenek a pietizmusról, amint tetszik, — nyilatkozott egy alkalommal Kant — de azok az emberek, kik komolyan vették azt, tiszteletreméltóan tündöklenek. Birtokukban volt a legnagyobb jó, amivel ember bírhat, az a nyugalom, az a derűtség, az a belső béke, amelyet nem zavarhat semmi szenvedély. Sem üldözés, sem nélkülözés nem csüggesztette őket, semmiféle viszály haragra s ellenségeskedésre nem ingerelhette. Egyszóval, a pusztá szemlélő is előttük önkénytelenül mély becsülésre ragadtatott.“

Amily kedvező volt az a hatás, amelyet a pietizmus, a maga nemes formájában gyakorolt Kantra, éppen olyan kedvezőtlenül befolyásolta gyermeki és ifjui lelkét az a megcsontosodott orthodoxia, amelynek szelleme hatotta át a königsbergi Fridericianum egész működését, annak a gimnáziumnak nevelését, amelynek Kant is növendéke volt. Ebből a gimnáziumból való távozását úgy emlegette, mint fogságból való megszabadulást s míg a pietizmus a vallásnak nagy erkölcsi erőire fordítá figyelmét, addig e gimnáziumban otthonos vallási technika a vallás kultikus gyakorlását tette előtte ellen-szenvessé egész életén át. Ez a külsőségeket erőszakoló, lélek-telen nevelés tette Kantra nézve keserűvé a tanulóévekre való visszaemlékezést.

Édesanyja mellett a már említett *Schultz* főleg a keresztényen vallás *igazságaival* ismertette meg; egyetemi előadásain pedig a protestántizmus *dogmatikája* felől tájékozódott Kant. A protestántizmus dogmatikáját illetőleg meg kell állapítanunk, hogy az Kant előtt rökonszenves soha sem volt, sem abban a formájában, amellyel Luthernél találkozunk, sem abban az alakjában, mely a Kálvin egyházában fejlődött ki. Éppen ezért dogmatikai művek tanulmányozásával nem foglalkozott, azoknak aprólékos fejtegetéseit únta s a lutheri egyház vallásgyakorlatától merőben távoltartotta magát. Azt kell gyanítanunk, hogy Kant a maga dogmatikai ismereteit a Schultz egyetemi előadásain kívül, egyháztörténelmi művekből, főleg Planck nagy munkájából és egy régi, hivatalosan elismert kátéből merítette. Annyi kétségtelen, hogy nem ismerte sem Luther, sem Kálvin műveit, hanem közvetíve jutott mindkét reformátor tanának ismeretére: Luthert a Planck egyháztörténetéből, Kálvint szintén Planck művéből és a szigorúan erkölcsi alapokra helyezkedett pietizmusból ismerte meg. Az is kétségtelen, hogy Kálvin személyisége és tanítása a maga szigorú ethicizmusával közelebb állott Kant lelkéhez, mint Luther személyisége és tana. A pietizmuson

keresztül egyenesen a Kálvin életfelfogása és vallásos életelve jutott el a gyermek Kant lelkéhez s alakította azt öntudatlanul. A törvény előtt való feltétlen meghódolás, a kötelesség alkut nem ismerő teljesítése, az észnek és érzésnek szabályozása az akarat által, az akarat csodálatos energiája, az érzület előkelősége és az életmód puritán egyszerűsége, a gondolkodás kialakulása egy következetes és szerves rendszer keretében, az ellágyulás és mystika kerülése, az életcél korai felismerése s áldozatos szolgálása egész életen át, egytől-egyig olyan vonások, amelyek egyformán jellemzik úgy Kálvin, mint Kant személyiségét. *Kant az erkölcsiség Kálvinja és Kálvin a vallási érzület Kantja.*

Azt mondhatjuk, hogy a protestántizmusnak *erkölcsi életelve volt* az, amely főleg az egészséges pietizmus s a pietizmust az orthodoxyával kibékíteni akaró Schultz közvetítésével megragadta és alakította Kant érzületét. A tan, a dogmatika, a kultusz stb. csak kritikájának volt tárgya, de maga a belső magv, melyből a protestántizmus kinő és láthatóvá válik, ez a belső, szellemi és szellemiséget termő magv Kant lelkében hálás talajra talált s abban mélységes gyökeret eresztve táplálta Kant gondolkozását, meghatározta fejlődésének irányát. Egy majd eljövendő Kant-kutatás, amely a külsőségek mellett a lelki kibontakozás finomságait is képes lesz meglátni, fel fogja tárni előttünk részleteiben is Kant szellemének vallásos, a protestántizmus életelve s közelebbről a kálvini erkölcsi komolyság által meghatározott evolúcióját.

II.

A második kérdés, amelyre feleletet kell keresnünk, ez: mily hatást gyakorolt a protestántizmus, mint vallásos életelv, Kant művére? Balga kísérlet lenne annak keresésével tölteni az időt, hogy vajjon Kant theoretikus böleseletében jelentkezik-e a protestántizmus életelve, habár az *ész autonómiaja*, annak az autonómiának, mint alapvető fogalomnak hangsúlyozása is teljesen protestáns gondolat. A protestántizmus életelve azonban nem a Tiszta Ész Kritikájában érvényesül tisztán s határozottan, hanem a Praktikus Ész Bírálataiban, Kantnak ebben a művében, melyikben az erkölcsiség alapjait tárta föl és az erkölcsi érték feltétlen érvényét mutatta ki. A cselekedet értéke — hirdeti itt Kant ellenállhatlan erővel — nem függ attól, hogy vajjon eredményez-e ez a cselekedet élvezetet vagy hasznot a cselekvő embernek. Nem az eredmény a fő, amelytől függ a cselekvésnek értéke vagy értéktelen volta, nem is az a hatás, amelyet valamely cseleke-

det a társadalomban és a világban létrehoz; de még az sem dönt a cselekvés értéke fölött, hogy miféle parancsot, kinek a parancsát hajtotta végre az illető egyén s miféle tekintély vagy hatalom előtt engedve lépett a cselekvés terére. A kényszer és a parancs, a tekintély és a külső hatalom az erkölcsi értékre csak veszedelmesek lehetnek, mert az erkölcsi életnek éppen éltető lelke, a szabadság, mehet könnyen veszendőbe általuk.

Máshol kell hát keresnünk a cselekedet és az ember erkölcsi értékének alapját s forrását. Kant egész erkölcsi fel-fogásának s az erkölcsiségről való filozofiai fejtegetésének ki-indulási pontját képezi ez a megállapítás: „nincs sehol a vilá-gon, sőt egyáltalában azon kívül sincs, valami gondolkodó dolog, ami korlátozás nélkül jónak volna tartható, egyedül csak a *jó akarat*“. E jó akarat önmagában bír értékkel s tehát nem azáltal lesz jóvá, amit tesz s nem is azáltal, hogy alkal-mas eszközül kínálkozik valamely cél elérésére. Ha ennek a jó akaratnak nem lenne módja és alkalma arra, hogy nemes szán-dékát végrehajtsa, még akkor is jó akarat maradna és „mint egy drágakő fénylene önmagában mégis, mint olyan valami, aminek értéke önmagában van“. Hasznos-e ez a jó akarat vagy sem, az akarat értékéhez ez sem hozzá nem tesz, sem abból el nem vesz; haszon és siker legfennebb csak keret lehet, — úgy-mond Kant — hogy általa a jó akarat a forgalomban könnyeb-ben kezelhető legyen s hogy reáirányítsa azoknak figyelmét is, akik még eléggé nem ismerik. *A jó akarat feltétlen, abszolút beccsel bír.*

Igazán erkölcsös emberek csak azok, akik a *kötelesség* szavára hallgatva nem a boldogságot, nem az élvezetet vagy hasznot tűzik ki cselekvésük céljául, hanem minden igyekeze-tükkel a jó akaratot akarják megvalósítani. Vagy más szavak-kal mondva: erkölcsös cselekedet az, amely a *törvény* iránt való *tiszteletből* folyik. A törvényt betöltő, annak engedel-meskedő cselekedet *szabad* cselekedet s tehát a szabadság a tör-vény előtt való meghajlást, a törvény, *egyedül* csak a törvény által való kötöttséget jelent. Az az ember, aki az erkölcsi tör-vényt betöltötte s ezáltal a jó akaratot e földi életben megvaló-sítani igyekezett, *szabad* ember, ura mindannak, ami az ösztö-niségből, szenvedélyektől, vágyaktól, külső erőszaktól vagy kényszertől veszi eredetét; s csak az ilyen ember a valóban szabad ember.

Az erkölcsi szabadság, a szellemnek, a lelkiismeretnek szabadsága lényegében ugyanaz, mint a *keresztényen ember sza-badsága*, amelyet a protestántizmus állított fel az emberiség életelvéül. *Az erkölcsös ember szabad*, mert nem köti őt

semmiféle hatalom az erkölcsi törvényen kívül, de ez a törvény habozást nem tűrő engedelmességet követel mindenkitől. *A vallásos ember szabad*, mert nem kényszerítheti őt lelkiileg semmiféle tekintély vagy hatalom parancsoló szava, de egész szellemi létének, élete igazságának és értékének feltétele az Isten törvénye előtt való kegyes hódolat, azon törvény előtt, amely félreismerhetetlenül tesz bizonyosságot maga mellett és magáról a *hitben*, az ember és Isten között levő láthatatlan, állandó és lelki viszonyban. Semmi sem értékes *erkölcsiség* ezen a világon, sőt ezen a világon kívül sem, csak a jó akarat, amelyet az erkölcsi törvény iránt való tiszteletből valósít meg az ember cselekedetei által. Semmi sem értékes *vallási szempontból* ezen a földön, csak az Istenben való szentséges hit, amely az Isten és az emberek iránt való örök szeretetből terem Istenhez méltó gyümölcsöket.

Az erkölcsi és a keresztyén szabadság ezen lényegegységéből következik az, hogy Kant a vallásban annak erkölcsi tartalmát tartván a vallásos érték hordozójául, az erkölcsi törvényt vallási vonatkozásban Isten akaratának vallja s igazi istentiszteletnek az olyan életfolytatást tekinti, amely az erkölcsi örvényt, mint Isten akaratát betölti. Az erkölcsi törvény előtt való meghajlás erkölcsi szabadság, Isten akaratától való meghajlás vallásos, keresztyén szabadság. Az erkölcsiség tehát feltétlenül a valláshoz vezet, mihelyt kötelességeinket az Isten parancsolataiként ismerjük meg és fogjuk fel. De mondhatjuk így is: a vallásos érzület, az Isten akaratától való meghajlás elvezet az erkölcsiséghez, mihelyt Isten akaratát az erkölcsi törvényben szemléljük. Kantot magát is az erkölcsiségnek ily benső, szellemi felfogásához kétségtelesen az érzületnek az a bensősége vezette el, amely bensőség kialakulásában döntő szerep a protésztaans életelvnek jutott. A pietizmuson és Rousseau keresztyén jutott Kant öntudatára annak, hogy az érzület bensősége, a szív komoly odaadása, az akarat szeplőtelen tisztasága oly végtelen értékek, amelyek nélkül az emberi szellem a maga legbecsesebb alkotórészeitől foszthatná meg. Az érzületnek ezt a bensőségét, az akaratnak ezt a tisztaságát fejezi ki az erkölcsi törvény, amely a feltétlenség örök megnyilatkozásaként vezet el minket ahhoz, aki feltétlen és végtelen, a legfőbb lényhez, a mindenható és mindent teremtő Istenhez. „Az erkölcsi törvény bennem és a csillogos ég felettem“ — ez a kettő töltötte el Kant lelkét állandó és növekvő csodálattal kora ifjúságától késő öregségéig. És az a férfiú, aki egyik ifjúkori művében akként nyilatkozott, hogy Istennek létezéséről meggyőződve lennünk szükséges, de

nem oly szükséges ezt a létet logikailag bizonyítani, mint megtört erejű vén ember is a természet egy megmagyarázhatatlan jelenségének láttán így kiáltott föl: „itt megáll az ész s mást tennünk nem lehet, minthogy leboruljunk és imádkozzunk“:

Azt hiszem, Kant lelkiületének méltó kifejezést adott az a német művész, aki Kant plaquettjének egyik oldalára Kant jellegzetes fejét vésté, másik oldalára pedig egy áhitatosan imádkozó, térdeplő ifjút, a következő szavakat írván alája: „*Két dolog tölti el a lelket mindig új csodálattal és tisztelettel: a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem*“.

III.

És végül a harmadik kérdés, amely feleletre vár: miféle hatással lehet Kant bölcelete a mai protestántizmusra? Kantra hatással a protestántizmus belső életelve volt s Kant hatással a protestántizmus belső életelvére lehet. A protestántizmus tudományos dogmatikája terén is történtek már nagyhatású kísérletek, amelyek a protestántizmus igazságait Kant filozófiájának alapul vételével igyekeztek megérteni és megmagyarázni. Hogy csak a legújabb kísérletet említsük, *Kaftan* „*Philosophie des Protestantismus*“ c. művében (1917) a Kant tanának alapjain tesz kísérletet arra, hogy az evangéliumi hit apologetikáját megírja. Természetes dolog, hogy ezek a kísérletek a protestántizmus *egészére* már csak azért sem lehettek mélyebb hatással, mert más céllal s a tudományos kutatás speciális eszközeinek igénybevételével történtek. De természetes az is, hogy a Kant tanának kialakult kategóriái a maguk merevségükben és közvetlenül nem alkalmazhatók a protestántizmus megértésére, illetve a protestántizmus életigazságainak magyarázatára. Minden ilyen szándékú kísérlet szükségképen csődöt fog mondani. A protestántizmus *élet*, amelyre hatással csak *élet* lehet.

Ha tehát a protestántizmus a mai állapotában Kanttól termékeny és áldásos hatásokat akar nyerni, úgy el kell mérülnie személyiségének és egész világszemléletének mélységeiben, hogy azután ebből a csodálatos mélységből fel tudjon emelkedni ama magaslatra, ahonnan nem a kerületen fekvő problémák foglalják le minden erejét s vetnek szűk korlátokat nézése elé, hanem a protestántizmusnak középponti gondolata jelenik meg tiszta, acélos, ujjászülő fényben előtte. Kant volt az, aki a *szellemi tevékenységet a maga öntudatára emelte* s a szellem végtelen erejét, értékét, teremtő munkáját ennek az öntudatnak felséges világításában mutatta be. Ugyanaz a szellemiség, amely az igazat, a jót, a szépet

teremti, teremti a szentségest is, munkál és hat a vallás világában, amely világ annál tisztábban jelenik meg lelki szemünk előtt, minél öntudatosabbá fejlődött a magunk szellemisége.

Kant az öntudatra emelkedés nehéz küzdelmeiben páratlan vezetője mindazoknak, akik a szellem önértékű alkotásairól, a szellem teremtő és megelevenítő munkájáról magúknak számot adni akarnak. Ilyen értelemben lehet ő vezetője, útmutatója azoknak is, akik a maguk protestáns mivoltának akarnak öntudatára jutni. Ha a protestántizmus ismét el akarja foglalni azt a helyet, amely életelvének jelentésénél fogva őt az emberiség fejlődésében méltán megilleti, ezt csak úgy teheti, ha a maga benső lényegének öntudatát megragadja s az öntudat ezen megragadásával nehéz munkájában segítségére siet mindenkinek, aki ebben a munkában részt venni lelki szükségletnek érzi.

Immár kétségtelen, hogy meghiusult az a reménységünk, amelyet a háború nehéz éveiben a vallás elkövetkezendő újjászületéséhez, az erkölcsiség megizmosodásához, az igaz és örök értékek uralmának elközelgéséhez oly forró vágyakozással fűztünk. Szellemi életünk válsága tagadhatatlan s a gyógyulást ígérő orvosoknak száma nincs. Bűvös szerek és titkos utak, exotikus tanok és varázslatos eszközök ajánlatnak ismét a „békében“ teljesen elgyötört nemzedéknek gyógyítószerül s a régi szellemi hatalmakba vetett hit szemmel láthatólag inog. Mindenki új tájékozódást keres s eddig nem látott megmentők érkezését várja.

Ebben a zürzavaros, lelki egyensúlyát veszített világban a protestántizmusra is, mint nagy és ősi értékek letéteményesére, életmentő szerep vár. Mielőtt azonban ezt a szerepet betölteni akarná, öntudatára kell ébrednie először saját magának. Ebben az öntudatra ébredésben a protestántizmus egyik vezetője Kant lehet azáltal, hogy egyfelől példaadása, másfelől az érzület s szellem páratlan értékét megnyilvánító tana útmutatónkul szolgál, irányt jelöl s reávezet a léleknek ama mélységére, amelybe alábocsátkoznunk kell.

Kant szelleme a nemes és igazi idealizmusnak mindenkor kiapadhatatlan kútfeje.

Bartók György.